

ГЕНЕРАЛІЗОВАНА ДОВІРА В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В.Ф. Кокорський, О.І. Кокорська

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються місце та стан генералізованої довіри у ціннісній системі вітчизняного соціуму, його чинники і перспективи. В ході аналізу були використані результати Європейського соціального дослідження за 2005-2011 роки. Автори спиралися на підхід, який розробили А.Селігмен, Ф.Фукуяма, Е.Усланер і Д.Стол. Зроблено висновок, що вкорінення і поширення довіри в Україні має стати спільною справою і окремих громадян, і суспільства загалом, і державних інститутів.

Ключові слова: довіра, мораль, генералізована довіра, цінності.

Однією з проблем розвитку вітчизняного соціуму є формування громадянської політичної культури. Як зазначають дослідники трансформаційних процесів, саме її стан суттєво впливає на становлення сучасних інститутів політичної системи, і тільки

вона робить демократію усталеною. Визначаючи культурні цінності, що сприяють розвитку останньої, науковці завжди згадують довіру, яка, на думку багатьох з них, взагалі є ключовою характеристикою політичної культури. Адже саме через неї посилюється зв'язок між індивідом і спільнотою, зростає почуття єдності, можливості для кооперації.

На думку антропологів і соціологів, основоположна, базова довіра до світу, яка формується насамперед у дитинстві, складає необхідну передумову суспільного порядку. Вона спирається на передбачуваність рутинної практики, засновану на усвідомленні соціальних правил і ролей, та пов'язану з їх дотриманням "онтологічну безпеку", постаючи важливою умовою усталеності життя. Її значущість особливо очевидна в глобалізованому світі, де зростання географічної мобільності, культурного, етнічного та релігійного змішування, розмаїття поглядів і стилів життя вимагає і вможлиблює розвиток ресурсу, що допомагає поєднати людські відмінності.

Ним і стає абстрактна генералізована форма довіри, широка настільки, щоб бути використаною стосовно багатьох різних соціальних ситуацій, незалежно від особистого ставлення до «іншого». Відповідно, надзвичайно інтенсивна, «товста» або конкретизована довіра з її вузьким радіусом, практикована в закритих колах осіб зі спільними інтересами, має зменшитися, тоді як менш інтенсивна, «тонка», з більш широким радіусом – зрости. Адже саме перша значно сприятливіша для демократії порівняно з другою [1]. Крім того, сучасне суспільство засноване на інститутах, передусім ринку і держави, які залежать від повсякденних взаємодій між незнайомими та несхожими людьми. А отже воно потребує поширення позагрупової довіри [2].

Впевненість в "собіподібності" тих, хто об'єднаний поняттям "ми" та "свої", є основою солідарності суспільства та формування "соціального капіталу" — мережі груп, асоціацій, об'єднань, що створюються на добровільних засадах і сприяють активізації залученості особистості в процес вирішення загальносуспільних справ. Без довіри, базованої на спільних інтересах та цінностях, неможливо впровадити ефективну комунікацію між суспільством і владою, суб'єктами влади, різними прошарками соціуму. Крім того, її відсутність перешкоджає дотриманню демократичних правил гри. Толерантність, як одна з важливих цінностей громадянської культури, також породжується довірою.

Своєю чергою, недовіра викликає ерозію соціального капіталу, обертається атомізацією суспільства, ізоляцією індивідів, упередженим ставленням до іншої точки зору, а в політичній сфері – апатією, відчуженням від структур влади, ігноруванням політичних інститутів, а отже втратою можливостей впливати на рішення, які приймає держава.

Останніми роками різні аспекти довіри стосовно українського соціуму досліджувалися в працях Є. Головахи, Н. Паніної, О.Злобіної, С. Макеєва та інших вітчизняних дослідників. Однак їх праці не покривають цю досить масштабну і різнопланову тему та не дають відповіді на усі пов'язані з нею запитання. Зокрема, як і багато західних науковців, вони не розрізняють між собою генералізований (узагальнений) і конкретизований (стратегічно-раціональний та ідентичнісно-груповий) прояви довіри, відтворення яких в політиці має різні масштаби, прояви і наслідки. Перший – абстрактний – істотно відмінний від другого – конкретного, поширюючись на особисто незнайомих людей, щодо репутації яких немає прямої достовірної інформації.

Метою запропонованої статті є з'ясування у загальноєвропейському контексті місця та стану генералізованої довіри в системі цінностей українського суспільства, та чинників, що впливають на нього і його перспективи. В процесі аналізу авторами були використані результати Європейського соціального дослідження за 2005, 2007, 2009 і 2011 роки.

Згідно з загальноприйнятною позицією, довіра як така за своєю сутністю — це віра в надійність людини або системи, впевненість індивіда, групи, суспільства, нації в тому, що оточуючий світ не має намірів причинити їм шкоду [3]. Генералізованою вона стає тоді, коли в її коло включаються віддалені та несхожі інші, відображаючи зв'язки, котрі поєднують людей в суспільстві, а також економічних та етнічних групах, релігіях і расах [4].

Вимірювання такої узагальненої довіри здійснюється за допомогою запропонованого М.Розенбергом [5] стандартного запитання: «Як ви гадаєте, в цілому більшості людей можна довіряти чи варто бути обережним, маючи справу з людьми?» У Європейському соціальному дослідженні, до якого Україна долучилася з 2005 року, використовується масштаб відповіді з 11 пунктами, де 0 вказує на самий низький (потрібно бути обережним) і 10 – найвищий (більшості людей можна довіряти) рівень. Опубліковані результати (Таблиця 1) [6] дають змогу порівнювати вітчизняні показники за відповідним параметром у його динаміці з даними в інших державах, включених у дослідження.

Тут, щоправда, за справедливим зауваженням М.Палдема, треба зважати на те, що хоча генералізована довіра для суспільства загалом раціональна, але при цьому кожна країна має свій допустимий її рівень. Якщо у когось з громадян він вищий, то перед нами «маля», яке експлуатується іншими людьми. В протилежному випадку – «цинік», котрий створює проблеми і додаткові витрати іншим людям. Більшість прагне мати справу з розумними реалістами, які наближаються до середньозважених показників [7].

З наведеної таблиці видно, що стан генералізованої довіри, її раціональність і динаміка в Україні є не надто втішними, хоча схожа ситуація спостерігається і в інших посткомуністичних країнах. Загалом вони утворили досить компактну групу в сенсі особливостей цілісного сприйняття населенням соціальних взаємодій як безпечних або небезпечних. Йдеться про баланс довіри-недовіри до соціального простору загалом, показником якого були відповіді на запитання про магістральну стратегію взаємодії з оточенням. Характерно, що найвищий рівень довіри зафіксований в суспільствах чітко окресленого соціокультурного ареалу: в данців, норвежців, фінів, шведів він перевищує 6 балів. Тут його гарантом постає висока стабільність життя, яка підтримує відчуття соціального порядку і психологічно відтворюється у сприйнятті суспільного простору як безпечного. Найнижчі показники разом з Україною демонструють держави колишнього радянського блоку – Болгарія, Польща, Росія, Словенія, Словаччина, Чехія, Угорщина, які ледве наближаються до 4,5 балів.

Як можна пояснити такі значні відмінності генералізованої довіри в межах континенту? Один з впливових у західній політичній науці теоретичних підходів [8], представлений А.Селігменом, Ф.Фукуямою і найбільш послідовно – Е.Усланером, пропонує робити це через її аналіз як моральної цінності, проявом якої є віра у те, що особисто незнайомі люди заслуговують на нашу довіру незалежно від конкретних життєвих подій, оскільки поділяють з нами фундаментальні моральні приписи і не прагнуть обдурити нас. Саме у такому вигляді вона пов'язує індивідів у моральну спільноту. Це не означає спільності їх політичних чи ідеологічних позицій, релігійних вірувань, але передбачає більш глибокі спільні риси людини і суспільства [9].

Таблиця 1.

Стан генералізованої довіри в країнах Європи.

Країни	2005	2007	2009	2011
Австрія	5,18	5,11	-	-
Бельгія	4,79	4,98	5,13	5,04
Болгарія	-	3,35	3,45	3,51

Велика Британія	5,18	5,37	5,29	5,35
Греція	3,82	-	3,92	4,02
Данія	6,76	7,02	6,92	6,84
Естонія	5,18	5,34	5,44	5,67
Ізраїль	-	-	5,29	5,13
Ірландія	5,84	5,36	-	5,25
Ісландія	6,37	-	-	-
Іспанія	4,89	5,10	4,94	5,08
Кіпр	-	4,19	4,48	3,79
Латвія	-	4,47	4,10	-
Люксембург	5,02	-	-	-
Нідерланди	5,84	5,76	5,96	6,02
Німеччина	4,82	4,77	4,94	4,73
Норвегія	6,63	6,82	6,62	6,66
Польща	3,59	4,07	4,13	4,36
Португалія	3,92	4,06	3,65	3,73
Росія	-	3,91	3,98	4,19
Румунія	-	4,07	3,82	-
Словаччина	4,02	4,29	4,14	4,51
Словенія	4,13	4,06	4,32	3,94
Туреччина	-	-	2,34	-
Угорщина	4,11	4,33	4,09	4,48
Україна	4,45	4,14	4,11	4,22
Фінляндія	6,52	6,57	6,45	6,50
Франція	4,53	4,45	4,46	4,31
Хорватія	-	-	4,29	4,64
Чехія	4,28	-	4,80	4,59
Швейцарія	5,71	5,68	5,72	5,64
Швеція	6,05	6,28	6,35	6,34

На думку Ф.Фукуями, довіра як моральний ресурс виникає тоді, коли «спільнота поділяє ряд моральних цінностей таким чином, щоб створити регулярні очікування передбачуваної і чесною поведінки» [10]. За А.Селігменом, вона заснована на «вірі у доброзичливість інших і їх особисту совісність» [11].

В країнах зі значною кількістю довірливих людей, зауважують західні дослідники, краще функціонують уряди і розвивається економіка, більш відкриті ринки та активніша перерозподільча політика, менше корупції тощо. Те, що їх вирізняє – це, передусім, рівень економічної рівності, властивий саме країнам північної Європи, де, як ми вже вказували, рівень генералізованої довіри найвищий.

Е.Усланер наполягає на стійкості та беззаперечності закладених у дитинстві моральних цінностей, а отже незмінності довіри протягом тривалого часу. Її носіям властиве оптимістичне уявлення про світ, переконаність в тому, що його можна покращити власними діями. Навіть у випадку обману, ризику та програшу вони налаштовані на тимчасовість невдач і їх подальше подолання спільними з іншими людьми зусиллями. Довіра може підвищуватися і падати, передусім у відповідь на економічні умови, котрі забезпечують ґрунт для оптимізму [12].

Якщо спиратися на логіку викладеного вище підходу у поясненні стану генералізованої довіри в Україні, то очевидно, що вона не стала моральною цінністю для більшості співгромадян. Їх моральність загалом також породжує занепокоєння, слугуючи додатковим чинником масштабної недовіри, на що вказують показники

відповіді на ще одне запитання з Європейського соціального дослідження (Таблиця 2) [13].

Таблиця 2.

Рівень моральності європейців

Країни	2005	2007	2009	2011
Австрія	5,90	5,76	-	-
Бельгія	5,61	5,76	5,91	5,87
Болгарія	-	4,50	4,31	4,38
Велика Британія	5,59	5,76	5,69	5,60
Греція	3,68	-	3,69	3,93
Данія	7,31	7,33	7,27	7,18
Естонія	5,44	5,64	5,80	6,13
Ізраїль	-	-	5,49	5,23
Ірландія	6,09	5,91	-	5,84
Ісландія	6,90	-	-	-
Іспанія	5,22	5,41	5,32	5,27
Кіпр	-	4,90	4,81	4,09
Латвія	-	5,19	5,31	-
Люксембург	5,64	-	-	-
Нідерланди	6,24	6,28	6,40	6,49
Німеччина	5,74	5,79	5,94	5,89
Норвегія	6,93	7,02	6,89	6,95
Польща	4,58	4,77	4,88	5,04
Португалія	4,83	4,73	5,01	4,97
Росія	-	4,81	4,99	5,08
Румунія	-	3,81	3,71	-
Словаччина	4,50	4,70	4,67	4,89
Словенія	4,77	4,87	4,99	4,49
Туреччина	-	-	3,06	-
Угорщина	4,55	4,71	4,58	4,84
Україна	4,79	4,64	4,46	4,56
Фінляндія	6,82	6,89	6,78	6,76
Франція	5,62	5,84	5,80	5,80
Хорватія	-	-	4,55	4,89
Чехія	5,23	-	5,33	5,13
Швейцарія	6,41	6,51	6,39	6,41
Швеція	6,53	6,63	6,66	6,70

Сформульоване воно наступни чином: «Як Ви вважаєте, більшість людей намагатимуться використати або ошукати Вас, якщо будуть мати нагоду, чи вони будуть старатися поводити себе чесно та порядно?» Тут 0 позначає схильність до використання чи ошуканства, а 10 – налаштованість на чесну і порядну поведінку.

Тут спостерігається загалом аналогічна зі станом генералізованої довіри картина щодо очікувань чесного, порядного відношення з боку інших людей. Якщо переконаність громадян Північної Європи в тому, що більшість складають саме такі індивіди, знаходиться у межах від 7,18 – 7,31 (Данія) до 6,53 – 6,70 (Швеція), то у посткомуністичному світі загалом складає менше 5 балів (Україна – 4,46 - 4,79).

Відтворену у таблиці 2 моральну деморалізованість співвітчизників, їх орієнтацію на раціональність недовіри ще у 2002 році в статті «Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки» [14] зафіксував відомий вітчизняний соціолог Є.Головаха. На його думку, руйнування засад довіри і соціального капіталу, поваги та відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми відбулося внаслідок поширення в суспільстві соціального цинізму. Для більшості дорослого населення країни у XXI столітті характерна позиція недовіри до співгромадян, підозри у нечесності та здатності обманувати задля вигоди.

Йдеться про те, що ми одне одного оцінюємо переважно як людей аморальних. Тобто якийсь усереднений громадянин України оцінює іншого усередненого громадянина як аморального суб'єкта. Така самооцінка засвідчує формування феномену «аморальної більшості». Його сутність полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, що регулюють повсякденну поведінку громадян, їх взаємовідносини у різних ситуаціях спілкування і діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення як норми поведінки моральних аутсайдерів. За попередні роки вона явно зміцніла і вже близька до того, аби стати «кваліфікованою більшістю», здатною підняти «моральну революцію», створивши суспільний лад, у якому чесність та порядність перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки. Залишилося тільки «дочекатися» появи відверто цинічного харизматичного лідера, спроможного конвертувати масове зневажання моральних норм у новий суспільний лад, конструйований на запереченні загальнолюдської моралі.

Дослідник підкреслював, що, як впливає із соціологічних досліджень, проведених у 1982 (тобто ще за часів СРСР) та 2002 роках Інститутом соціології НАНУ, впродовж останніх двадцяти років на вітчизняних теренах відбулася оксамитова «моральна революція». Її основна причина – руйнування усталених засад життя громадян, наслідком чого може стати будівництво нового «аморального» суспільного ладу. У роки незалежності було задекларовано грандіозні цілі стосовно розбудови нової держави і економіки на нових ідеологічних засадах. І начебто ніхто принципово не ламав мораль, не говорив, що підлість – це добре, що треба заради користі жертвувати честю і гідністю. Проте закони суспільства такі, що кардинальні зміни в одній із найбільш важливих його сфер неминуче призводять до істотних змін в інших.

Серйозною їх жертвою і стала мораль. Порівняно з даними двадцятирічної давності, на 2002 рік більшість людей виявилася «аморальною». Є.Головаха зауважував: «Напевно, у тих, хто відповідав на запитання, перед очима живі приклади. Адже людина не оцінює суспільств озагалом, вона завжди оцінює те середовище, яке їй доступне, де вона здатна побачити приклади того або іншого ставлення до етичних норм. Це також тест на цинічність суспільства. Адже цинічна Людина завжди бачить в інших джерело зла – вона вважає, що така людська природа» [15].

Він прогнозував, що масова деморалізація збережеться і у віддаленому майбутньому: «Можливо, українське суспільство дасть світу приклад, як можна невизначено довго зберігати відносну соціально-політичну стабільність в країні, де більшість населення деморалізована і «аморалізована», і осоромить думку теоретиків, які стверджують, що неминучий «нормативний вибух», пов'язаний з соціальними потрясіннями та авторитарним правлінням. Але у такому випадку неминучий тривалий конфлікт між потребою людей в авторитетному інституті суспільної моралі і відвертою його зневагою з боку «аморальної більшості» [16]. За його оцінками, 30 років – мінімальний термін для того, щоб країна зі стану хаосу й інституційної розрухи перейшла до нормального прогресивного існування, коли більшість скаже «я

задоволений цим суспільством, мені воно подобається, мені в ньому морально добре» (зрозуміло, за відсутності авторитарної системи).

З такими тезами, але вже стосовно генералізованої довіри, погоджується О.Злобіна, яка також нагадує, що невисокий на загальноєвропейському тлі її вітчизняний показник ще на початку 1990-х років виглядав значно краще. Тоді моніторинг Інституту соціології НАНУ фіксував приблизний паритет між тими, хто вважав, що людям загалом можна довіряти, і тими, хто дотримувався протилежної позиції. 15 років по тому не довіряли вже більше половини, а довіряли лише 30%. Високі темпи негативної динаміки означають, що низький рівень довіри і нині інтенсивно формується під впливом соціальної складової, яка відображає нестабільність і нестійкість соціального порядку, а не є відтворенням власне українського соціокультурного контексту. Їх можна розглядати як залишкові індивідуально-психологічні наслідки пережитої українцями і мешканцями інших посткомуністичних країн болісної трансформації [17].

Однак навряд чи варто обмежуватися лише суто соціальними чинниками як такими, що визначають стан моралі та довіри. До відповідного висновку підштовхують представники іншого популярного на Заході підходу до аналізу генералізованої довіри, зокрема Д.Стол [18]. Тут її поява пов'язується з розмаїттям надособистісних і договірних взаємодій, заснованих на громадянській автономності, незалежності, емансипації та впевненості в собі. Вона вбачається відношенням, яке виникає і розвивається в конкретних інституційних структурах під впливом безлічі контекстних факторів протягом всього життя, а не усланерівською стійкою моральною цінністю, загалом вільною від поточних обставин. Її існування неможливе незалежно від держави, котра через політичні інститути створює, спрямовує і впливає на неї.

В тих суспільствах, де узагальнена довіра не інституціоналізується, норми їй явно протистоять, підштовхуючи людей через поширені упередженість, забюрократизованість і корупцію до перестороги, недовіри та відступництва. А от універсальна держава загального благоденства, неупереджені та некорумповані політичні установи, такі як поліція і суди, сприяють її розвитку. Завдяки їх діяльності суспільства та індивіди, котрі перебувають у стані генералізованої довіри, володіють додатковими перевагами, оскільки орієнтуються на співпрацю з усіма вигодами від неї для соціального середовища. Тому вкорінення і поширення такої довіри серед українців має стати спільною справою і окремих громадян, і суспільства загалом, і державних інститутів. Лише їх спільними зусиллями можна подолати існуючу негативну динаміку і реально наблизитися до Європи.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются место и состояние генерализованного доверия в ценностной системе отечественного социума, его причины и перспективы. В ходе анализа были использованы результаты Европейского социального исследования за 2005-2011 годы. Авторы опирались на подход, который разработали А.Селигмен, Ф.Фукуяма, Е.Усланер и Д.Стол. Сделан вывод, что укоренение и распространение доверия в Украине должно стать общим делом и отдельных граждан, и общества в целом, и государственных институтов.

Ключевые слова: доверие, мораль, генерализованное доверие, ценности.

SUMMARY

The article analyses position and basis of generalized trust in the system of values of Ukrainian society, its reasons and perspectives. The data collected from European Social Survey 2005-2011 were used in this investigation. The authors based on approach which was made by A. Seligmen, F. Fukayama, E. Uslaner and D. Stolle. The authors have come to

conclusion, that developing of trust in Ukraine must be common deal for citizens, society and state institutions.

Keywords : trust, moral, generalized trust, values.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Stolle D. Trusting Strangers – The Concept of Generalized Trust in Perspective / D. Stolle. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oezp.at/pdfs/2002-4-02.pdf>
2. Delhey J. Generalizing Trust: How Outgroup-Trust Grows Beyond Ingroup-Trust / J. Delhey, C. Welzel // *World Values Research*. – 2012. – Vol. 5 – № 3 – PP. 46-69. – P. 47.
3. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collins). / Д. Джери, Дж. Джери В 2-х тт. – Т.1 (А – О): Пер. с англ. Н.Н.Марчук. – М.: Вече, АСТ, 1999. – 528 с. – С.188.
4. Rothstein B. All for All: Equality, Corruption, and Social Trust / B. Rothstein, E. M. Uslaner // *World Politics*. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – PP. 41-72. – P. 45.
5. Rosenberg M. Misanthrop and political ideology / M. Rosenberg // *American Sociological Review*. – 1956. – Vol. 21. – PP. 690-695. – P. 695.
6. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2007 – 2009 – 2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 119 с. – С. 91.
7. Paldam M. The macro perspective on generalized trust / M. Paldam. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.martin.paldam.dk/Papers/Social-capital/GT-short.pdf>
8. Mewes J. Inequality and Trust Revisited: The Impact of Female Labour Force Participation on Generalized Trust / J. Mewes. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.soc.umu.se/digitalAssets/103/103912_11_2012_mewes.pdf
9. Uslaner E. M. The Moral Foundations of Trust / E. M. Uslaner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 296 p. – P. 2-3.
10. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма : пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Кропотина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с. – С. 52.
11. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен: пер. с англ. И.И. Мюрберг, Л.В. Соболевой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 256 с. – С. 11, 43.
12. Uslaner E. M. Trust as a Moral Value / E. M. Uslaner. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://siteresources.worldbank.org/EXT/ECAREGTOP/SOCDEV/Resources/Uslaner_Trust_moral_value.pdf
13. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 – 2007 – 2009 – 2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 119 с. – С. 93.
14. Головаха Є. Феномен "аморального більшинства" в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине / Е. Головаха. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/data/291/985/1219/04golovaha-20-22.pdf>
15. Кухар І. Феномен «аморальної більшості». Відомий вчений Євген Головаха застерігає... / І. Кухар. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/fenomen-amoralnoyi-bilshosti>
16. Там само.
17. Злобина Е. Особенности нормативной регуляции украинского социума / Е. Злобина // *Украинское общество в европейском пространстве* / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: ИС НАНУ; ХНУ им. В.Н. Каразина, 2007. – С. 205-225. – С. 208-209.

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 2 (52), 2013 р.

18. Stolle D. Trusting Strangers – The Concept of Generalized Trustin Perspective / D. Stolle. [Електроний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.oezp.at/pdfs/2002-4-02.pdf>

Надійшла до редакції 23.05.2013 р.